

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЧЕРНОВСЬКИЙ Олексій Костянтинович - кандидат юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України

В данной статье отмечено отдельные историко-психологические аспекты, которые позволяют очертить важные моменты использования психологических знаний в правоприменимой деятельности. Остановившая свое внимание на отдельных исторических эпохах, в статье, в первую очередь, подчеркиваем важные предпосылки последующего научного обоснования предмета юридической психологии, отделив от него ту проблематику, которой уже займутся другие психологические науки, в частности судебная психология.

Ключові слова: юридична психологія, судова психологія, історія розвитку судової психології, позитивне та інтуїтивне право, суддівська діяльність, психологічні знання.

Забезпечення права кожного громадянина на судовий захист на основі принципу верховенства права, здійснення правосуддя від імені держави Україна винятково на підставі Конституції і законів України висувають високі вимоги до професійності представників судової гілки влади. Судова реформа, що поетапно проходить у нашій державі, спрямована на побудову незалежного, відкритого, справедливого, ефективного суду, який дієво забезпечить конституційний принцип верховенства права й буде користуватися довірою та повагою суспільства.

Реалізація принципу змагальності судового процесу, рівності сторін обвинувачення та захисту, незалежності суддів, присяжних, ліквідація тортур як способу отримання доказів, необхідність правильної оцінки по-

казів обвинувачуваного та інших учасників процесу, одержання даних про їх особистість у кримінальному, а потім у цивільному процесах, управління конфліктами та забезпечення професійної комунікації в різних судових провадженнях, збереження фізичного та психологічного здоров'я юриста зумовили потребу в залученні та використанні психологічного знання в судовій діяльності.

Найгостріше цю потребу відчують, насамперед, судді, які за посадою є споживачами інформації сторін захисту та обвинувачення, позивачів та відповідачів. Тобто усвідомлення нагальної потреби в спеціальних психологічних знаннях пов'язане із залом судового засідання, де судді необхідно розв'язати соціальних конфлікт, пов'язаний найчастіше із правопорушенням та покаранням. Саме тому на початку свого становлення юридична психологія справедливо називалася судовою. Перші роботи на цю тему висвітлювали психологічні аспекти проблем особистості злочинця, індивідуалізації вини та покарання, а також безпосередньо психології кримінального судочинства, до них відносяться: "Систематичне керівництво з судової психології" І. Фредрейха, "Психологія та її застосування до судового життя" І. Гофбауера, "Про необхідність психологічного аналізу кримінально-правових понять" К. Екартсгаузена, «Думки про кримінальну психологію» І. Шауманна.

Теорія судової психології як окремого напрямку юридичної психології започаткована ще наприкінці ХУІІІ ст., коли була

опублікована робота К. Екартсгаузена «Про необхідність психологічного аналізу кримінально-правових понять» (1792 р.). У першій половині XIX ст. побачили світ роботи І. Гофбауера «Психологія та її застосування до судового життя» та І. Фредрейха «Систематичне керівництво з судової психології», у яких висвітлювалися психологічні аспекти проблем особистості злочинця, індивідуалізації вини та покарання, а також безпосередньо психології кримінального судочинства.

Помітним досягненням у розвитку судової психології слід вважати праці Г. Гроса «Посібник для слідчих» і «Кримінальна психологія», підготовлені впродовж його творчої діяльності в Чернівецькому університеті. Автор уперше аргументував необхідність виділення окремого напрямку науки – судової психології, у структурі якої він вбачав «суб'єктивну психологію» – як психічну діяльність судді і «об'єктивну психологію» – як психічну діяльність тих учасників процесу, які забезпечують судді матеріал для остаточних висновків і суджень, необхідних для винесення вироку (обвинувачуваного, свідка, потерпілого).

На початку XX ст. побачили світ роботи П. Блюнеллі «Свідомість обвинувачуваного» (1902 р.), М. Борста «Експериментальні дослідження достовірності свідчень» (1907 р.), К. Марбе «Принципи судової психології» (1913 р.), у яких розглядалися теоретичні і практичні питання використання психологічних знань у юрисдикційному процесі.

Загалом історія розвитку судової психології в нашій країні нараховує понад три століття, що дозволяє виокремити три основних її етапи:

1) кінець XVII ст. – перша половина XVIII ст. – перші спроби проникнути у психологію (душу) злочинця, осмислити психологію людей, які чинять правосуддя;

2) кінець XVIII ст. – кінець XIX ст. – встановлення основних психологічних закономірностей, притаманних процесові кримінального судочинства;

3) XX ст. – початок XXI ст. – оформлення судової психології як самостійного напрямку, а пізніше – як напрямку юридичної психології.

Так, І. Т. Посошков пропонував різні способи допитів свідків і обвинувачуваних, рекомендував класифікувати злочинців за ступенем їх «зіпсованості». М. М. Щербатов стверджував, що законодавець повинен знати людське серце і створювати закони з урахуванням психології народу. Український філософ-просвітник та юрист П. Лодій (1764-1829 рр.) у праці «Логічні настанови, спрямовані на пізнання та розмежування істинного і помилкового» (1815 р.) намагався обґрунтувати кримінально-правові поняття за допомогою психології. Він визнавав лише ті покарання, що виступають як засоби психологічного примусу, вважав, що покарання має відповідати духові злочину.

Розвиток судової психології в XVIII-XIX ст. зумовлювався розумінням прогресивними юристами і громадськими діячами необхідності розв'язувати кримінально-правові проблеми із залученням психологічних знань. Таку позицію висловлював, зокрема, О. Галич: суддя повинен бути хорошим психологом, бо карати злочинця можуть лише ті, хто розуміє його характер та спрямованість. С. Баршев у роботі «Погляд на науку кримінального законодавства» (1858 р.) відзначав, що жодне питання кримінального права не може бути вирішене без допомоги психології: «Якщо суддя не знає психології, то це буде суд не над живими істотами, а над трупами». На його думку, психологія потрібна не тільки суддям, але й слідчим, тому що зі скасуванням катувань у їх розпорядженні залишається лише один спосіб розкриття злочину – вплив на психіку злочинця.

У 1871 р. А. Фрезе опублікував роботу «Нарис судової психології», визначивши її предмет як «нотатки до юридичних питань про нормальні і ненормальні прояви душевного життя».

Прогресивні юристи другої половини XIX – початку XX ст. (Л. Владимиров, С. Гогель, Д. Дріль, А. Коні, Л. Петражицький, В. Чиж, М. Ядринцев та ін.) вказували, що лише психологія дозволяє визначити закономірності, які детермінують поведінку людини. Психологія повинна скласти наукові засади кримінального права, і на її базисі слід будувати концепції щодо суб'єкта злочину, вини та відповідальності, індивідуалізацію пока-

рання. На думку Д. Дріля, психологія і право мають справу з законами свідомого життя людини. Оскільки право не володіє засобами для їх вивчення, воно мусить звертатися до психології. В іншому разі право перестає бути наукою.

Професор Петербурзького та Варшавського університетів Л. Петражицький у книгах «Про мотиви людських вчинків» (1904 р.) та «Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія» (1908 р.) стверджував, що реально існують лише психічні процеси, а всі соціально-історичні утворення є лише їх зовнішніми проєкціями – «емоційними фантазіями». Тому державно-правові та інші соціальні науки повинні базуватися на психологічних закономірностях.

Він поділяв право на позитивне та інтуїтивне. Перше санкціонується державою та є офіційним. Але соціальна норма стає правом не з моменту санкціонування, а після її осмислення та прийняття людиною. Друге – є певною емоційною реальністю як системою усталених ціннісних орієнтацій, воно переживається та відображається людиною у поведінці. Інтуїтивне право є абсолютним, а позитивне – відносним.

На початку ХХ ст. були проведені перші експериментальні дослідження з судової психології, зокрема щодо достовірності показань свідків (В. М. Бехтерев), щодо можливостей діагностики причетності особи до злочину (О. Р. Лурія).

Перші роки Радянської влади знаменувалися розгортанням досліджень із судової психології. Так, О. Ольгинський до сфери її вивчення відносив психологію свідчень, психологію злочину і його причин, психологію злочинця і психологію винесення обвинувального вироку. А. Брусиловський визначав судову психологію як сукупність психологічних знань, спрямованих на висвітлення, постановку і експериментальну розробку проблем показань свідків, обвинувачуваного, інших учасників процесу (захисників, експертів, цивільних позивачів тощо). Йому належать також роботи щодо психології суду, презумпції невинуватості, доказам у кримінальному процесі, психології показань малолітніх свідків.

Офіційне визнання судова психологія одержала на I Всесоюзному з'їзді психологів

(1930 р.), де з доповідями виступили А. Брусиловський («Основні проблеми психології підсудного у кримінальному процесі») і О. Тагер («Про висновки і перспективи вивчення судової психології»).

На жаль, судова психологія того часу не уникла помилок, притаманних психологічній науці загалом: біологізаторство, домінування рефлексологічних і реактологічних ідей тощо. Після прийняття Постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення у системі Наркомпросів» (1935 р.) розробка всіх психологічних проблем, у т. ч. у сфері кримінального судочинства, була припинена. Наявні напрацювання певною мірою перейшли до сфери компетенції криміналістики і кримінального процесу, причому така тенденція значною мірою простежується й дотепер.

Відродження судової психології датується 60-ми роками ХХ ст. У 1965 р. до програми підготовки юристів у вищих навчальних закладах було введено курс «Психологія (загальна та судова)». У 1966 р. відбувся Всесоюзний семінар із судової психології, на якому обговорювалися питання викладання психології у вищих навчальних закладах, а також проблеми судово-психологічних досліджень. У цей же час створювалися програми і методичні рекомендації з судової психології для вищих і середніх спеціальних навчальних юридичних закладів. У 1968 р. на III Всесоюзному з'їзді психологів було заслухано значну кількість доповідей щодо психологічних проблем боротьби зі злочинністю, хоча окремої секції судової психології на з'їзді не було. У 1969 р. у головному кримінологічному науково-дослідному закладі країни – Всесоюзному інституті вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності (створеному в 1963 р.) – починає працювати сектор судової психології, завданнями якого було визначено дослідження психологічних аспектів індивідуальної і суспільної правосвідомості, вивчення психологічних чинників злочинності, психологічних засад слідчої та судової практики.

Результати наукових пошуків того часу знайшли своє відображення у монографіях, навчальних посібниках, статтях учених і практиків: В. Васильєва, А. Дулова, В. Коно-

валової, М. Костицького, О. Ратінова, О. Столяренка, С. Тарарухіна та ін. [6, с. 335-340].

У 1971 р. у м. Москві відбулася I Всесоюзна конференція з судової психології, в якій узяли участь понад 300 вчених і практиків. Фахівці у сфері судової психології брали участь у наступних (V-VII) з'їздах психологів СРСР (1977, 1983, 1989 рр.) у складі секції «Юридична психологія».

Між тим наукова дискусія щодо місця і ролі судової психології в системі юридичної психології триває й дотепер. Безумовно, що судова психологія має власне предметне поле: проблематику, методологічні та концептуальні засади, прикладні аспекти. Але це не означає, що фахівці у цій площині мають єдину точку зору з усіх питань. Така дискусія була започаткована фундаторами судової психології А. В. Дуловим та О. Р. Ратіновим.

Як відомо, першими теоретичними роботами з судової психології стали монографії А. В. Дулова «Введение в судебную психологию» (Москва, 1969) та «Судебная психология» (Мінськ, 1970) і О. Р. Ратінова «Судебная психология» (Москва, 1967) та «Судебная психология для следователей» (Москва, 2001).

Віддаючи шану О. Р. Ратінову як першопрохідцю, слід зазначити, що його бачення судової психології не може вважатися досконалим. Він трактує її в широкому і вузькому смислі. У першому випадку до складу судової психології входить правова психологія, кримінальна психологія, виправна психологія і психологія судочинства, або власне судова психологія. У другому – судова психологія вивчає психічні явища, пов'язані з участю в кримінальному судочинстві, закономірності людської психіки при здійсненні провадження по справі та при виконанні різних функцій у кримінальному процесі. Вона також досліджує шляхи і засоби формування психічної діяльності учасників кримінального процесу, вивчає ці психічні закономірності з метою їх найбільш успішного використання для вирішення завдань кримінального судочинства.

Виділення напряму наукового пошуку та практичного використання отриманих знань в обох сенсах саме по собі є логічною

помилкою. Крім того, такий підхід не дозволяє визначитися з об'єктом і предметом науки, її теоретичними засадами та методологією.

Бачення судової психології А. В. Дуловим від початку було концептуальним, а його аргументи можна коротко сформулювати наступним чином.

Використання психологічних знань у будь-якому виді діяльності людини ще не дає підстав для створення прикладної галузі психологічної науки. Знання психології необхідне у всіх випадках, коли професійна діяльність передбачає спілкування та взаємодію фахівця з іншими людьми. Умови для утворення прикладної психологічної науки виникають лише тоді, коли закономірності та закони психологічної науки (наприклад, щодо законів сприймання, уваги, адаптації, стресу тощо) вже не можуть використовуватися в незмінному вигляді, а потребують подальшого уточнення чи трансформації.

Окрема галузь прикладної психологічної науки виникає там і тоді, коли психологічні знання використовуються не безпосередньо, а опосередковано: слід спочатку з'ясувати, як видозмінюються певні закономірності в особливих умовах цієї діяльності при вирішенні її завдань. Судова діяльність якраз є такою, де виникають ці особливі умови і психічні явища набувають специфічного, притаманного лише їй значення.

Наявність самостійної прикладної науки – судової психології – зовсім не виключає можливості використання психологічних знань безпосередньо, але в цьому разі вони набувають статусу спеціальних. Спеціальні знання будь-якої галузі науки і практики можуть використовуватися в судочинстві (юрисдикційному процесі загалом), але їх носіями завжди залишаються представники цієї галузі. Відповідно, юрист чи юридичний психолог не є суб'єктами використання спеціальних знань.

Але далі А. В. Дулов також припускається логічної помилки: він відносить судову психологію (самостійну прикладну психологічну науку) до «допоміжних» юридичних наук, де вона займає місце поряд із судовою медициною, судовою психіатрією, судовою бухгалтерією тощо. Помилка полягає

в тому, що використання у кримінальному (чи інших видах) судочинстві певних знань як спеціальних зовсім не переводить їх у розряд юридичних наук. Хімія залишається хімією, фізика – фізикою, балістика – балістикою, психіатрія – психіатрією.

На нашу думку, залучення спеціальних психологічних знань далеко не вичерпує обсягу судової психології. Це – лише деяка її частина, представлена судово-психологічною експертизою, консультаціями та участю спеціаліста. Що ж стосується прикладної науки – судової психології, то її предмет та об'єкт повинен визначатися більш комплексно.

На думку А. В. Дулова, структура судової психології представлена загальною та особливою частинами. У першій частині висвітлюються завдання, предмет і методи, місце в системі наук, історія розвитку, характеристика психологічної структури діяльності, психологічні засади виховання на різних стадіях здійснення правосуддя. Тут же розглядаються психологічні особливості основних учасників кримінального процесу: злочинців та фахівців-юристів; можливості судово-психологічної експертизи та судово-психологічні методи впливу на особистість.

Останнє положення, на нашу думку, є хибним: не існує і не може існувати якихось особливих судово-психологічних методів; є методи психологічної діагностики та психологічного впливу, що реалізуються у специфічних умовах і щодо специфічних осіб. В особливій частині вивчаються психологічні особливості діяльності на певних стадіях здійснення правосуддя, а саме: вплив процесуальної форми на відносини учасників та їх психіку, на можливість і результативність застосування судово-психологічних методів; особливості психічних процесів і станів учасників; психологічні особливості діяльності по збиранню, дослідженню та оцінюванні доказів. В особливій частині повинні також міститися рекомендації щодо врахування психологічних закономірностей: на попередньому розслідуванні, при розгляді справ у судах, у діяльності по виправленню і перевихованню засуджених.

Близьким було бачення місця судової психології у структурі нової прикладної психологічної науки В. Ф. Пирожковим (1966 р.)

та В. О. Коноваловою (1990 р.). Таку науку вони називали «правою психологією» та виділяли три її галузі: кримінальну (кримінологічну) психологію, судову психологію та виправно-трудова (кримінально-педагогічну) психологію.

На той час В. О. Коновалова до загальної частини правової психології відносила теоретичні засади науки (предмет, методи, місце в системі наук), кримінальну психологію та психологію профілактичної діяльності; до особливої – судову та виправно-трудова психологію. З часом її наукові уявлення значно трансформувалися: у курсі лекцій «Юридична психологія» (у співавторстві з В. Ю. Шепітьком; К., 2004) виділяється чотири галузі, а саме: правова та кримінальна психологія, психологія судочинства (процесуальної діяльності, слідчої та судової роботи), пенітенціарна психологія.

Професор А. Ф. Зелінський опублікував у 1999 р. навчальний посібник «Кримінальна психологія», в якому спробував обґрунтувати, що кримінальна психологія є більш загальною стосовно юридичної психології дисципліною та включає всю її проблематику. Приблизно таку ж позицію представляв М. Ф. Будіянський у навчальному посібнику «Кримінальна психологія» (Одеса, 2003). Автор надає читачеві певну інформацію щодо психології злочинця, правопорушення, злочину та психологічних прийомів, що можуть бути використані у процесі розслідування злочину. У своїй наступній роботі «Психологія судової діяльності» (Одеса, 2005) він розкриває психологічні особливості праці судді, діяльності суду та розгляду кримінальних справ; уперше робить вдалу спробу розкрити психологічні механізми діяльності господарського суду.

У навчальному посібнику «Психологія судової діяльності» (Харків, 2006) В. Ю. Шепітько зазначає, що судова психологія охоплює проблематику, яка стосується психологічної характеристики правоохоронної діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних із доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також аналізу психологічної сторони формування внутрішнього переконання. На думку автора, судова психологія вивчає: 1) психологію слідчої

діяльності, 2) психологію судової діяльності. До неї належить також комплекс питань, що характеризують психологічний аспект профілактичної діяльності у сфері судочинства.

Як бачимо, водночас має місце і розширення предметного поля судової психології (психологічна характеристика правоохоронної діяльності, психологія слідчої діяльності), і його звуження, оскільки психологія судової діяльності – це лише діяльніший аспект психологічного дослідження. Багатоманітні та складноопосередковані відносини у площині будь-якого напрямку судочинства потребують урахування особистісної складової, і вона не є менш важливою.

Таким чином, починаючи з 90-х років ХХ ст. більшість науковців визначилася з місцем судової психології у системі психологічних дисциплін – це напрям юридичної психології. Але її межі та проблематика дотепер залишаються предметом дискусій.

Так, В. Л. Васильєв у навчальному посібнику «Юридична психологія» (Л., 1974) до проблем загальної частини відносив загальнотеоретичні питання, а також психологію правосвідомості та психологію юридичної діяльності; у підручнику «Юридична психологія» (СПб, 2006) до цього додалися основи загальної та соціальної психології, психологія правовідносин у сфері підприємництва. Відповідно, особлива частина в першому варіанті була представлена психологією кримінальною, слідчою (розгляду кримінальної справи у суді), потерпілого, виправно-трудовою, судово-психологічною характеристикою неповнолітніх злочинців, судово-психологічною експертизою; у другому 2006 р. й про нову галузь – адаптація особистості до умов нормального життя. Більш послідовним є М. І. Єнікєєв. У своїй останній роботі «Общая, социальная и юридическая психология» (СПб, 2005) він визначає юридичну психологію як науку, що вивчає закономірності у сфері правового регулювання, правозначимої поведінки та складається з п'яти частин: 1) методологічні засади; 2) права психологія; 3) проблеми кримінального судочинства (кримінальна психологія, психологія попереднього слідства та судового розгляду, виправна психологія); 4) психологія цивільного правового регулювання; 5) психологічні ас-

пекти діяльності адвокатури. Але, як бачимо, такий підхід також не є досконалим.

Отже, судова психологія має власне предметне поле: проблематику, методологічні та концептуальні засади, прикладні аспекти, але наділення її статусом лише «напрямку» юридичної психології є історично несправедливим та концептуально шкідливим, оскільки перешкоджає активному розвитку судової психології саме як самодостатньої науки.

Так, ст. 6 Конституції України встановлює, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, а ч. 2 ст. 124 основного закону встановлює, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Норми процесуального права України до підвідомчості судів відносять найгостріші соціальні конфлікти, вирішити які без застосування спеціальних психологічних знань суддя не може. Натомість для вирішення дрібних соціальних конфліктів, підвідомчих іншим державним органам, спеціальні психологічні знання у видозміненому вигляді, а то й взагалі не потрібні (куріння у заборонених місцях, питання сімейного, житлового права тощо), або ж є предметом дослідження різних галузей загальної психології. Окрім того, суд у тій чи іншій мірі є споживачем результатів праці всіх юридичних професій, тому психологічні питання підбору та підготовки представників всіх юридичних професій повинні бути напрямом саме судової психології, оскільки, наприклад, психологічними особливостями допиту повинен володіти як слідчий, прокурор, адвокат, так і суддя.

Разом з тим новий кримінальний процесуальний кодекс України закріплює положення в ч.4 ст. 95, згідно з яким суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показанням наданими слідчому, прокурору або посилатися на них. Отже, показання обвинуваченого, потерпілого свідків, які вони давали на досудовому розслідуванні не мають для суду жодного доказового значення. Таким чином, з огляду на вищевказане сучасній судовій психології необхідно зосередити свою увагу саме на дослідженні психологічних особливостей допиту осіб безпосередньо у судовому провадженні.

АНОТАЦІЯ

У даній статті наголошено на окремих історико-психологічних аспектах, які дозволяють окреслити важливі моменти використання психологічних знань у правозастосовній діяльності. Зупиняючи свою увагу на окремих історичних епохах, у статті насамперед підкреслюємо важливі передумови подальшого наукового обґрунтування предмету юридичної психології, відділивши від нього ту проблематику, якою вже опікуються інші психологічні науки, зокрема судова психологія.

SUMMARY

In this article it is marked separate istoriko-psikhologichnikh aspects which allow to outline the important moments of the use of psychological knowledges in pravozastosovniy activity. Stopping the attention for separate historical epoches, in the article above all things underline important pre-conditions of subsequent scientific ground of the article of legal psychology, dissociating from him that problematiku which other psychological sciences take care already, in particular judicial psychology.

Дискусійним питанням також є включення пенітенціарної психології до юридичної психології на правах напряму. Основними цілями пенітенціарної психології є корекція та ресоціалізація особи шляхом залучення її до трудової діяльності тощо. Дані проблеми є предметом вивчення соціальної психології.

Включення правової психології в систему юридичної психології призводить до розмивання самого предмету юридичної психології, оскільки правові відносини за своїм об'ємом фактично сягають соціальних відносин, особливо враховуючи той факт, що джерелом права виступають також і звичаї, традиції, а предмет правової психології надто схожий на предмет соціальної психології.

Підсумовуючи вищесказане, хочу зауважити, що саме судова психологія може стати інтегративним чинником у процесі використання психологічних знань у правозастосовній діяльності. Суд є окремою гілкою влади, суддівська діяльність – найскладніша юридична діяльність, а суддя – споживач результатів праці всіх юридичних професій. Тому на даному етапі потребує подальшого наукового обґрунтування предмет юридичної психології, відділити від нього ту проблематику, якою вже опікуються інші психологічні науки, зокрема судова психологія.

Література

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – 46 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. // Голос України. – 2012. – 19 травня (№ 90–91).

3. Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов. – Минск : Вышэйш. шк., 1970. – 392 с.

4. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основамиобщей и социальной психологи: ученик для вузов / М.И.Еникеев – М. : Норма, 2005. – 640 с.

5. Зелинский А.Ф. Криминальная психология / А.Ф.Зелинский – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.

6. Казміренко Л. І. Про парадигму судової психології та її місце в системі кримінального судочинства сучасної України /- Л. І. Казміренко // Українське правосуддя: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 16 травня 2008 р.) / ред. кол.: О. К. Черновський, П. С. Пацурківський, О. В. Гетманцев, В. Я. Марчак, В. П. Тарануха Ю. Г. Гончарук, А. В. Федіна. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – С. 335-345.

7. Кони А.Ф. Избранные труды и речи / А.Ф.Кони; сост. И.В.Потапчук. – Тула : Автограф, 2000. – 640 с.

8. Коновалова В.Е. Основы юридической психологии : учебник / В.Е. Коновалова , В.Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2005. – 352 с.

9. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицкий-К: Высшая школа, 1990.-259 с.

10. Романов В.В. Юридическая психология / В.В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.

11. Шепитько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посібник / В.Ю. Шепитько – Х.: Право, 2006.-160 с.